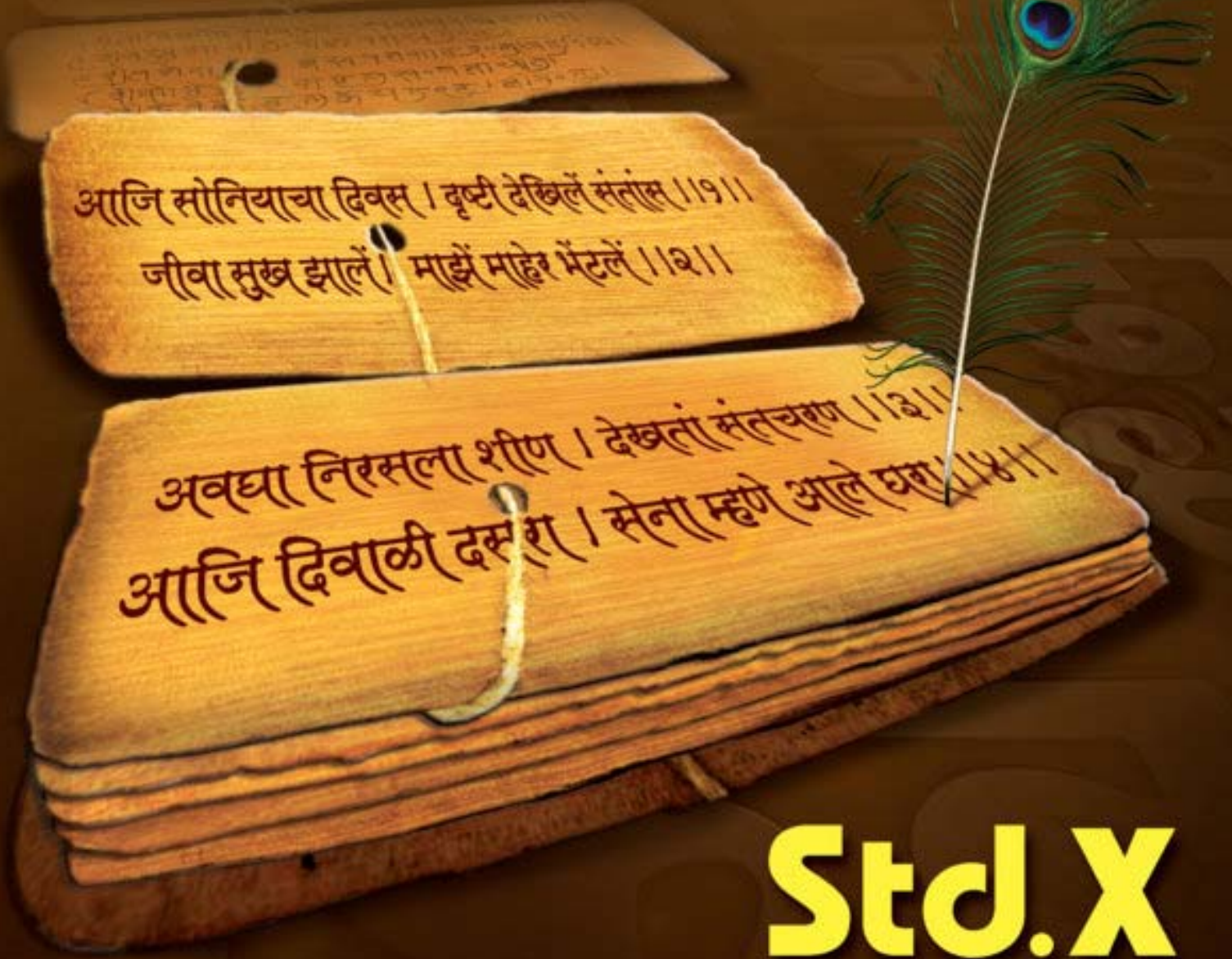

मराठी

Based on Maharashtra State Board Syllabus

Std. X

Target Publications Pvt. Ltd.

मराठी वाचनपाठ इयत्ता दहावी

सौ. अनिता म्हात्रे

(M.A. B.Ed.)

I.E.S. V.N. Sule Guruji English Medium School, Dadar

सौ. माधुरी बुधकर

(M.A.B.Ed.)

Gokhale Education Society's

Shri. Bhausaheb Vartak, Arts, Commerce, Science College & K.V. Parekh Junior College, Borivali

ठळक वैशिष्ट्ये :

- ✓ सोपी व ओघवती भाषा.
- ✓ सरावासाठी भरपूर प्रश्न व आदर्श उत्तरे.
- ✓ शालान्त परीक्षेसाठी मार्गदर्शन.
- ✓ सराव प्रश्नपत्रिका.

Target PUBLICATIONS PVT. LTD.

Mumbai, Maharashtra

Tel: 022 – 6551 6551

Website: www.targetpublications.org

email: mail@targetpublications.in

मराठी
वाचनपाठ
इयत्ता दहावी

© Target Publications Pvt Ltd.

First Edition : May 2013

Price : ₹ 140/-

Printed at:
India Printing Works
42, G.D. Ambekar Marg,
Wadala,
Mumbai – 400 031

Published by
Target PUBLICATIONS PVT. LTD.
Shiv Mandir Sabhagriha,
Mhatre Nagar, Near LIC Colony,
Mithagar Road,
Mulund (E),
Mumbai - 400 081
Off.Tel: 022 – 6551 6551
email: mail@targetpublications.in

प्रस्तावना

नमस्कार, विद्यार्थी मित्र मैत्रिणींनो. इयत्ता १० वी च्या वर्गात प्रवेश केलेल्या माझ्या विद्यार्थी मित्र मैत्रिणींचं मी या वर्षात स्वागत करते. तुम्ही नववीत गेल्यापासून या वर्षाचे वेध तुम्हाला लागले असतील. अर्थात यात सर्वात मोठा वाटा आईबाबांचा असणार आणि मग अनेक सूचना, अनेक दाखले, इतरांचे गुण आणि त्यात तुम्ही कुठे? हे ही अगदी त्यांच्या मनाचं समाधान होईपर्यंत सांगितलं असेलच. अर्थात त्यांच कधी समाधान होणार नाही ही गोष्टच वेगळी पण तरीही मित्र मैत्रिणींनो त्यांची सगळीचं चुकलेलं नाही हे लक्षात घ्या आणि लागा कामाला !

या पुस्तकाच्या माध्यमातून आपण फक्त मराठी वाचनपाठ या पुस्तकाचाच विचार करणार नाही, तर एकूणच मराठी भाषेचा विचार करणार आहोत. पण तरीही इतर विषय आणि दहावी, तुमची आवड आणि दहावी, तुमचे छंद आणि दहावी, खेळ आणि दहावी व या साऱ्यांची सांगड घालत आपण दहावीची पायरी पूर्ण कशी करायची याचा विचार करा.

मित्रांनो, आपली माय मराठी ही ज्ञानेश्वर माऊलींनी वर्णन केल्याप्रमाणे अमृताच्या गोडीपेक्षाही गोड आहे हे लक्षात ठेवा. तशी ही माय मराठी तुम्हाला गुणही भरपूर मिळवून देण्यासाठी सज्ज आहे हे विसरू नका. आपले 'मराठी वाचनपाठ' हे पुस्तक तुम्हाला आपल्या संस्कृतीचे दर्शन घडवते. राष्ट्रीय एकात्मता, देशप्रेम, बंधुता, शिक्षणाबद्दलची आस्था, निसर्गप्रेम या सर्व दृष्टीने ते एक उत्तम रसायन आहे. भाषा ही आकलन, रचना आणि अभिव्यक्ती या तीन माध्यमातून शिकावी लागते. म्हणूनच आपल्या या पुस्तकात विद्यार्थ्यांना योग्य आकलन, होण्याच्या दृष्टीने प्रथम विचार केला आहे. या पुस्तकातून विद्यार्थ्यांसमोर फक्त तयार प्रश्नोत्तरे देणे हा हेतू नसून सोपी भाषा, सहज लेखन शैली, विद्यार्थी आत्मसात करू शकतील अशी मांडणी केली आहे.

निबंधाबद्दलचे वेगळे विचार तुमच्यापर्यंत पोहचवून निबंधाचा जुना बाज मोडून तो निबंध वास्तवाशी अधिकाधिक कसा जोडला जाईल याचा विचार मांडण्यात आला आहे. तसेच पत्रलेखन, कथालेखन, जाहिरात व गद्य आकलनावर आधारित प्रश्नांचाही सराव करायचा आहे. हे तंत्र तुम्हाला सरावाने आत्मसात करता येईल. त्यासाठीही मार्गदर्शन केलेले आहे. भाषेचा अभ्यास करताना केवळ या भाषेत किती गुण मिळतील याचाच विचार न करता ही भाषा तुमच्यात कशी रूजेल हा विचार करा मग यशाचे शिखर फार दूर नाही. तुमचे ध्येय ठरवा, ते गाठण्यासाठी नियोजन करा. अभ्यासात नियमितपणा ठेवा. कालपेक्षा आजमध्ये सुधारणा करा. वाचा, लिहा, मनन करा. चिंतन करा. पुन्हा उजळणी करा. योग्य तो सराव करा. पडताळा करा. या साऱ्यांसाठी आमचा हात नेहमीच पुढे राहिल.

'प्रयत्न ही यशाची गुरुकिल्ली आहे' हे कधीच विसरू नका.

परीक्षेसाठी हार्दिक शुभेच्छा !

सौ. अनिता म्हात्रे

अनुक्रमणिका

क्र.	पाठाचे नाव	लेखक / लेखिका	पृष्ठ क्र.
	गद्य विभाग		
१	संवाद, विसंवाद	शांता शेळके	१
२	शाश्वत शिक्षणसंपत्ती	चंद्रशेखर धर्माधिकारी	९
३	अपूर्व भेट	रणजित देसाई	१८
४	मास्तर आणि मी	कृष्णाबाई सुर्वे	२४
५	हिमालय	प्रभाकर पेंढारकर	३२
६	परिवर्तनाचे उत्सव	विद्या बाळ	४०
७	वारूळ	अनिल अवचट	४८
८	उरूसाचे दिवस	आशा आपराद	५४
९	माणुसकीचा झरा	चित्रलेखा पुरंदरे	६१
१०	निसर्गविध	बी. जी. वाघ	६७
११	बाबूजी	संजय गिरासे	७४
१२	काय राव पुस्तकराव !	दासू वैद्य	८१
	पद्य विभाग		
१	संतवाणी		
अ	आजि सोनियाचा दिवस	संत सेना महाराज	८७
आ	कृपा करी पंढरीनाथा	संत नरहरी सोनार	९०
इ	किती हे सुख	संत सोयराबाई	९४
२	जिथे राबती हात	ग. दि. माडगूळकर	९८
३	माझ्या घरट्यात	सूर्यकांत खांडेकर	१०३
४	प्रलय	रोहिदास पोटे	१०७
५	गाव	अनिल पाटील	११२
६	आपण धरणी गं	ऋषीकेश कांबळे	११६
७	एकत्वाचे गीत महान	आश्लेषा महाजन	१२१

क्र.	पाठाचे नाव	लेखक / लेखिका	पृष्ठ क्र.
	स्थूलवाचन		
१	नातवंडांस पत्र	मृणालिनी साराभाई	१२७
२	प्रतिसरकार	नागनाथअण्णा नायकवडी	१३०
३	गावाची संस्कृती हे गावाचे व्यक्तिमत्त्व	आनंद यादव	१३४
४	मुलांचे स्वप्न	सोनाली नवांगुळ	१३८
	व्याकरण		
१	समास		१४१
२	वाक्यरूपांतर		१४६
३	वाक्प्रचार		१५२
	उपयोजित लेखन		
१	निबंधलेखन		१५४
२	कथालेखन		१७३
३	गद्य आकलन		१८०
४	जाहिरात		१८४
५	वृत्तान्तलेखन		१९२
६	पत्रलेखन		१९५
	परिशिष्टे		
	परीक्षेविषयक महत्त्वाच्या बाबी		२०४
	प्रश्नपत्रिकेचा आराखडा		२१०
	प्रश्नपत्रिका — १		२१२
	प्रश्नपत्रिका — २		२१६

गद्य - विभाग

०१

संवाद, विसंवाद

लेखिका - शांता शेळके
(पुस्तक - 'मदरंगी')

पार्श्वभूमी :

मराठीतल्या सुप्रसिद्ध कवयित्री व गीतकार शांता शेळके यांनी आपल्या विविध काव्य व लेखनाच्या माध्यमातून साहित्य सृष्टीस मोलाचे योगदान दिले आहे. त्यांचे 'वर्षा', 'रूपसी', 'गोंदण', 'जन्म जाव्हवी' इत्यादी कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. 'शब्दांच्या दुनियेत', 'पावसाआधीचा पाऊस', 'संस्मरणे', 'मदरंगी' असे ललितगद्य संग्रह प्रकाशित झाले आहेत. आळंदी येथे १९९६ साली भरलेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद त्यांनी भूषविले आहे.

प्रस्तुत पाठ हा त्यांच्या 'मदरंगी' या ललितगद्य संग्रहातून घेतलेला असून यात संवादाच्या विविध प्रकारांबद्दल, त्यांतील अडथळ्यांबाबत लेखिकेने प्रतिपादन केले आहे.

शब्दार्थ :

अनंत	अगणित (unlimited)
उपद्रव	त्रास (harrasse)
गैरसमज	चुकीचा समज (misunderstanding)
गोंडस	गोजिरवाण (cute)
चढाओढ	स्पर्धा (competition)
चमत्कारिक	विचित्र (strange)
चुळबुळत	एका जागी शांत न बसणे (unsteady)
जिवलग	जिवाभावाची (very close)
जुजबी	तात्पुरते (temporary)
ठणठणीत बोलणे	स्पष्ट बोलणे, मोकळेपणाने बोलणे (speak clearly)
दारिद्र्य	गरिबी (poverty)
दुराग्रह	चुकीचा आग्रह (unrealistic demand)
दुरावा	अंतर (distance)
धाडस	हिंमत, धैर्य (courage)
निःशब्द	शब्दांशिवाय (speechless)
परमोच्च	अतिशय उच्च दर्जाचे (of a very high quality)
परी	तऱ्हा, प्रकार (types)
बिकट	कठीण (tough)
भरमसाट	खूप जास्त (excessive)

भावणे	आवडणे (like)
भोक्ते	चाहते (followers)
मुखोदगत	तोंडपाठ (by heart)
यजमान	कुटुंब प्रमुख (host)
वावगे	चुकीचे (wrong)
विनासायास	काही ही प्रयत्न न करता (without any efforts)
वृत्ती	स्वभाव (attitude, nature)
शिताफीने	कौशल्यपूर्वक (skillfully)
स्वाभिमान	स्वतःविषयीचा अभिमान (self-esteem)
हुद्दा	पद (designation)
हृदय	हृदयास स्पर्श करणारे (touching to one's hearts)
क्षुल्लक	विशेष महत्त्व नसलेले (unimportant)

टिपा :

डिकन्स, पी. जी. वुडहाऊस, हार्डी	प्रख्यात, इंग्रजी साहित्यिक
यशवंत	स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील एक प्रमुख मराठी कवी. 'रविकिरण मंडळ' या कविमंडळाचे महत्त्वाचे सदस्य.
रविकिरण मंडळ	सन १९२२ साली पुण्यात माधव जूलियन, गिरीश, यशवंत आणि अन्य काही कवींनी एकत्र येऊन स्थापन केलेले कविमंडळ

पाठातील वाक्प्रचार व त्यांचे अर्थ :

अढी राहणे	मनात राग ठेवणे (grudge)
आर्जव करणे	विनंती करणे (to request)
आनंद मनसोक्त लुटणे	मनापासून आनंद घेणे. (to enjoy thoroughly)
गर्क होणे	गढून जाणे, तल्लिन होणे (be immersed in)
चुटपुट वाटणे	हुरहुर वाटणे (to be anxious)
ध्यास घेणे	एखाद्या बाबीच्या परिपूर्णतेसाठी सतत प्रयत्न करणे. (to decide fiercely)
भरभरून बोलणे	खूप बोलणे (talking constantly)
मर्जी जाणे	राग येणे (be a little upset)
मन दुखावले जाणे	मनास वाईट वाटणे. (to hurt sentiments)
मनाला उमगणे	समजून जाणे (to understand without saying)
मुकाट बसून राहणे	जबरदस्तीने शांत बसावयास लागणे (to sit quietly)
विपर्यास करणे	बोलण्याचा वेगळा अर्थ काढणे. (misunderstanding)
सूर जुळणे	मनातले विचार पटणे (to understand each other)
स्तंभित होणे	आश्चर्यचकित होणे. (surprised)
हर्षभरित होणे	अतिशय आनंद होणे. (to get delighted)
क्षमा मागणे	माफी मागणे (to say sorry)

पाठातली म्हण :

‘व्यक्ती तितक्या प्रकृती’ — निरनिराळी माणसे निरनिराळ्या स्वभावाची असतात.

स्वाध्याय :***अ. योग्य पर्याय शोधून विधाने पूर्ण करा.**

१. ‘शब्देविण संवादजे’ या अवस्थेपर्यंत _____ जाऊ शकत नाहीत.
(दोन जिवलग / अध्यात्मक्षेत्रातील गुरुशिष्य / दोन अपरिचित व्यक्ती)

उत्तर: ‘शब्देविण संवादजे’ या अवस्थेपर्यंत दोन अपरिचित व्यक्ती जाऊ शकत नाहीत

२. सामान्यांना _____ भावणार नाहीत.
(शब्दावाचूनचे संवाद / शब्दांतून संवाद / सरळ साधे बोलणे)

उत्तर: सामान्यांना शब्दावाचूनचे संवाद भावणार नाहीत.

३. ‘मोकळा संवाद’ _____ केला जातो.
(गुरूशी / मित्रमंडळींशी / वृद्धांशी)

उत्तर: ‘मोकळा संवाद’ मित्रमंडळींशी केला जातो.

आ. रिकाम्या जागी कंसातील योग्य शब्द वापरून वाक्ये पुन्हा लिहा.

- *१. गैरसमज तर असे आणि इतक्या _____ कारणांमुळे होतात की, ते कसे टाळावेत हे समजतच नाही.
(महत्त्वाच्या / क्षुल्लक / मोठ्या)

उत्तर: गैरसमज तर असे आणि इतक्या क्षुल्लक कारणांमुळे होतात की, ते कसे टाळावेत हे समजतच नाही.

२. मी किती समजूत घातली, _____.
(माफी मागितली / आर्जवे केली / विनंती केली)

उत्तर: मी किती समजूत घातली, आर्जवे केली.

- *३. _____ माणसाजवळ आपण जेवढे मोकळे होतो तेवढे जवळच्या माणसापाशी होऊ शकत नाही.
(दूरच्या / घरातल्या / परक्या)

उत्तर: परक्या माणसाजवळ आपण जेवढे मोकळे होतो तेवढे जवळच्या माणसापाशी होऊ शकत नाही.

- *४. कधीकधी _____ एकमेकांच्या सहवासात येतात आणि अचानक दोघांनाही प्रिय असलेला विषय निघतो.
(दोन मित्र / दोन अबोल माणसे / दोन बोलकी माणसे)

उत्तर: कधीकधी दोन अबोल माणसे एकमेकांच्या सहवासात येतात आणि अचानक दोघांनाही प्रिय असलेला विषय निघतो.

इ. खालील प्रश्नांची प्रत्येकी एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. ‘संवाद, विसंवाद’ हा पाठ कोणाचा आहे?

उत्तर: ‘संवाद, विसंवाद’ हा पाठ लेखिका शांता शेळके यांचा आहे.

२. आपल्या सारख्या सामान्यांना काय भावणार व परवडणार नाही?

उत्तर: आपल्या सारख्या सामान्यांना शब्दावाचूनचे संवाद भावणारही नाहीत व परवडणारही नाहीत.

*३. आपणाला कशा प्रकारचे बोलणे हवे असते?

उत्तर: आपणाला ठणठणीत बोलणे हवे असते.

४. प्रस्तुत पाठात कोणती म्हण आली आहे?

उत्तर: प्रस्तुत पाठात 'व्यक्ती तितक्या प्रकृती' ही म्हण आली आहे.

*५. मित्रांशी बोलताना आपण कोणते विषय टाळतो?

उत्तर: मित्रांशी बोलताना आपण मतभेदाचे अवघड विषय टाळतो.

६. जवळच्या नात्यात संवाद साधताना कशाची काळजी घ्यावी लागते?

उत्तर: जवळच्या नात्यात संवाद साधताना समोरच्या व्यक्तीचे मन दुखावले जाणार नाही, याची सतत काळजी घ्यावी लागते.

७. गैरसमज कशामुळे होतात असे लेखिका म्हणते?

उत्तर: गैरसमज क्षुल्लक कारणांमुळे होतात असे लेखिका म्हणते.

८. अपरिचित व्यक्तीशी संवाद साधताना काय अनुभवयास मिळते?

उत्तर: अपरिचित व्यक्तीशी संवाद साधताना एक वेगळेच सुंदर मोकळेपण अनुभवयास मिळते.

९. माणसे कुठे भरभरून बोलतात?

उत्तर: प्रवासात माणसे भरभरून बोलतात.

१०. परक्या माणसाजवळ जेवढे आपण मोकळे होतो तेवढे कोणापाशी होऊ शकत नाही?

उत्तर: परक्या माणसाजवळ जेवढे आपण मोकळे होतो तेवढे जवळच्या माणसापाशी होऊ शकत नाही.

*११. इंग्रज लोक कसे असतात असे लेखिकेने ऐकले होते?

उत्तर: इंग्रज लोक अबोल, दुरावा राखणारे असतात असे लेखिकेने ऐकले होते.

१२. दोन अबोल माणसे कधी भरभरून बोलू लागतात?

उत्तर: जेव्हा दोघांनाही प्रिय असलेला एखादा विषय निघतो. दोघांच्या मनाच्या तारा जुळतात तेव्हा दोन अबोल माणसे भरभरून बोलू लागता.

ई. खालील वाक्यांचे संदर्भासहीत स्पष्टीकरण लिहा.

*१. 'शब्दांचे माध्यम तिथे अपुरे पडते असे नव्हे, तर शब्दांची तिथे गरजच उरलेली नसते.'

उत्तर: संदर्भ: प्रस्तुत वाक्य हे लेखिका शांता शेळके यांच्या 'संवाद, विसंवाद' या पाठातील असून माणसाच्या जीवनात येणाऱ्या संवादाच्या विविध प्रकारांबद्दल, त्यांतील अडथळ्यांबाबत त्यांनी प्रतिपादन केले आहे.

स्पष्टीकरण: लेखिकेच्या मते दोन जिवलग, अध्यात्मक्षेत्रातील गुरुशिष्य, एकाच ध्येयाचा किंवा कलेचा ध्यास घेतलेले उत्कट साधक, अनेक वर्षे एकत्र संसार केलेली काही वृद्ध जोडपी हे एकमेकांशी शब्दाविना संवाद साधू शकतात. वर्षानुवर्षे एकमेकांच्या सहवासात राहून त्यांची मने पूर्णतः जुळलेली असतात. त्यामुळे, समोरच्या व्यक्तीला काय बोलायचे आहे ते तिने न सांगताच जोडीदारास कळते व पटतेही.

अशावेळेस शब्दांचे माध्यम अपुरे पडते असे नसते तर मनाची एवढी एकरूपता असते की शब्दांच्या माध्यमाची तिथे गरजच उरत नाही.

वैशिष्ट्य: माणसाची मने जुळली तर संवाद शब्दां शिवाय ही साधता येतो हा विचार प्रस्तुत वाक्यातून व्यक्त होतो.

२. पण तेवढ्यानेच मैत्रीणीची मर्जी गेली.

- उत्तर: संदर्भ:** प्रस्तुत वाक्य हे लेखिका शांता शेळके यांच्या 'संवाद, विसंवाद' या पाठातील असून माणसाच्या जीवनात येणाऱ्या संवादाच्या विविध प्रकारांबद्दल, त्यांतील अडथळ्यांबाबत त्यांनी प्रतिपादन केले आहे.
- स्पष्टीकरण:** लेखिकेची एक जिवलग मैत्रीण एकदा तिला जेवायला हॉटेलात घेऊन जाते. जेवण साधेच असते. त्यावर लेखिका सहजच जेवणाच्या मानाने बिल भरमसाट असल्याचे बोलते. बोलण्याचा गैरसमज करून घेऊन लेखिकेची मैत्रीण मनात राग धरून बसते पण तेवढ्यानेच मैत्रीणीची मर्जी गेली, असे लेखिका म्हणते.
- वैशिष्ट्य:** संवाद साधताना क्षुल्लक गोष्टींवरूनही गैरसमज कसे होतात हे प्रस्तुत वाक्यातून समजते.

*३. भारतीय आई काय किंवा अमेरिकन आई काय, मुलांचे कौतुक दोघींनाही सारखेच प्रिय असते की !

- उत्तर: संदर्भ:** प्रस्तुत वाक्य हे लेखिका शांता शेळके यांच्या 'संवाद, विसंवाद' या पाठातील असून माणसाच्या जीवनात येणाऱ्या संवादाच्या विविध प्रकारांबद्दल, त्यांतील अडथळ्यांबाबत त्यांनी प्रतिपादन केले आहे.
- स्पष्टीकरण:** अमेरिकेतील एका सुपरमार्केटमध्ये लेखिकेला एक अमेरिकन तरुणी भेटते. तिची छोटी मुलगी लेखिकेला खूपच आवडते. त्यामुळे, न राहवून लेखिका तिच्या आईला तिचे बाळ खूपच गोंडस आहे असे कौतुकाने सांगते. आपल्या मुलीच्या कौतुकाने ती अमेरिकन आई खूप सुखावते आणि मग लेखिका व तिच्या गप्पा रंगतात. त्यामुळे भारतीय आई काय किंवा अमेरिकन आई काय, मुलांचे कौतुक दोघींनाही सारखेच प्रिय असते असे लेखिका म्हणते.
- वैशिष्ट्य:** संवाद साधण्यास देश, प्रांत यांचे बंधन नसते हा विचार प्रस्तुत वाक्यातून व्यक्त होतो.

उ. खालील प्रश्नांची उत्तरे प्रत्येकी ५० ते ६० शब्दांत लिहा.

*१. मित्रमंडळींशी, जवळच्या माणसांशी होणारा संवाद हा 'मोकळा संवाद' का असू शकत नाही?

- उत्तर:** 'संवाद विसंवाद' पाठाच्या लेखिका सुप्रसिद्ध कवयित्री, गीतकार शांता शेळके या असून, प्रस्तुत पाठ हा त्यांच्या 'मदरंगी' या ललित गद्य संग्रहातून घेतला आहे. या पाठाद्वारे त्यांनी, माणसाच्या आयुष्यात संवादाचे विविध प्रकार व अडथळे यांचे वर्णन केले आहे.

लेखिका म्हणते, मित्रमंडळींशी होणारा संवाद मोकळा असतो, असे आपल्याला वाटते परंतु मैत्रीत एकमेकांचे गुणदोष, जीवनातले बरेवाईट तपशील ठाऊक असतात. नात्यातल्या या जवळिकीमुळेच कधीकधी एक चमत्कारिक अवघडलेपणाही अनुभवाला येतो. वृत्तीतल्या हळव्या जागा, स्वाभिमानाची ठिकाणे माहीत असल्यामुळे समोरच्या व्यक्तीचे मन दुखावले जाणार नाही याची सतत काळजी घ्यावी लागते. अगदी क्षुल्लक कारणांवरूनही गैरसमज होतात. प्रत्येक वेळी बोलताना मतभेदाचे अवघड विषय जाणीवपूर्वक टाळून बोलावे लागतात. यामुळे संवादात अडथळे येतात.

म्हणूनच मित्रमंडळींशी, जवळच्या माणसांशी होणारा संवाद हा मोकळा संवाद असू शकत नाही असे लेखिकेला वाटते.

*२. जितकी ओळख कमी, जितकी व्यक्ती अपरिचित तितका संवाद अधिक रंगतो, असे का म्हटले आहे?

- उत्तर:** 'संवाद विसंवाद' पाठाच्या लेखिका सुप्रसिद्ध कवयित्री, गीतकार शांता शेळके या असून, प्रस्तुत पाठ हा त्यांच्या 'मदरंगी' या ललित गद्य संग्रहातून घेतला आहे. या पाठाद्वारे त्यांनी, माणसाच्या आयुष्यात संवादाचे विविध प्रकार व अडथळे यांचे वर्णन केले आहे.

संवाद साधताना समोरची व्यक्ती जर अपरिचित असेल तर त्या व्यक्तिविषयक संदर्भाचे, तपशिलाचे ज्ञान अपुरे असते. हे स्पष्ट करताना लेखिका आगगाडीतील सहप्रवाश्यांसोबत रंगणाऱ्या गप्पांचे उदाहरण देते. येथे पुढ्यातले माणूस कोण आहे हे आपल्याला ठाऊक नसते आणि आपण कोण आहोत याची त्यालाही कल्पना नसते. फक्त नाव, गाव,

व्यवसाय, हुद्दा, पत्ता एकमेकांना विचारला जातो पण ती फक्त तात्पुरती ओळख असते. त्या पलीकडचे काहीही दोघांना ठाऊक नसते. त्यामुळे अशा संवादात एक वेगळेच सुंदर मोकळेपण अनुभवायला मिळते. पुन्हा आपण परस्परांना नंतर कधी भेटू अशी भीती किंवा आशाही तिथे नसते.

अशाप्रकारे, जितकी ओळख कमी म्हणजेच जितकी व्यक्ती अपरिचित तितका संवाद अधिक रंगतो असे म्हटले आहे.

३. संवादातील अडथळा दूर कसा होतो हे लेखिका शांता शेळके यांनी कोणत्या उदाहरणातून स्पष्ट केले आहे?

उत्तर: 'संवाद विसंवाद' पाठाच्या लेखिका सुप्रसिद्ध कवयित्री, गीतकार शांता शेळके या असून, प्रस्तुत पाठ हा त्यांच्या 'मदरंगी' या ललित गद्य संग्रहातून घेतला आहे. या पाठाद्वारे त्यांनी, माणसाच्या आयुष्यात संवादाचे विविध प्रकार व अडथळे यांचे वर्णन केले आहे.

कधीकधी दोन अबोल माणसे एकमेकांच्या सहवासात येतात आणि अचानक दोघांनाही प्रिय असलेला एखादा विषय निघतो. दोघांच्या मनाच्या तारा जुळतात आणि आपला अबोलपणा सोडून दोघे एकदम भरभरून बोलू लागतात. याबाबतीत, लेखिका पब्लिक सर्व्हिस कमिशनच्या परीक्षेला परीक्षक म्हणून गेली असतानाचा अनुभव सांगते.

परीक्षेच्या हॉलमध्ये त्यांच्या सोबत परीक्षक म्हणून आणखी एक प्राध्यापक असतात. त्यांच्या एकमेकांशी परिचय ही नसतो. त्यामुळे तीन तास पेपर लिहिणाऱ्या सरकारी अधिकाऱ्यांसमोर शांतपणे बसून राहणे म्हणजे एक प्रकारची शिक्षाच होती असे लेखिकेला वाटू लागले. मग हळूहळू औपचारिक बोलता बोलता अचानक कवी यशवंतांच्या एका कवितेचा संदर्भ आला. त्याबरोबर दोघांनाही बोलण्याचा समान धागा सापडला आणि त्यांचे भरपूर संभाषण झाले. कवितेवर चर्चा, वादविवाद सुरू झाले.

थोडक्यात, मने जुळली तर संवादातील अडथळेही दूर होतात हे लेखिका शांता शेळके यांनी प्रस्तुत उदाहरणातून स्पष्ट केले आहे.

भाषाभ्यास :

१. कंसात दिलेले वाक्प्रचार त्याखाली दिलेल्या वाक्यांमध्ये योग्य त्या ठिकाणी वापरून ती वाक्ये पुन्हा लिहा.

(विपर्यास करणे, हर्षभरित होणे, स्तंभित होणे, आर्जव करणे, ध्यास घेणे, मन दुखावले जाणे)

- *१. वर्गात पहिला क्रमांक आला हे कळताच प्राजक्तास खूप आनंद झाला.
- *२. ताजमहालचे अप्रतिम सौंदर्य पाहून मुले आश्चर्यचकित झाली.
- *३. सुधीरने रवीला खूप समजावले पण रवीने त्याच्या सांगण्याचा चुकीचा अर्थ घेतला.
४. शेतकऱ्याने कर्जमाफीसाठी सावकाराकडे खूप विनंती केली.
५. महात्मा गांधीजींनी स्वातंत्र्याच्या परिपूर्णतेसाठी सतत प्रयत्न केले.
६. सतीशच्या रागावण्याने समीरला वाईट वाटले.

उत्तर: १. वर्गात पहिला क्रमांक आला हे कळताच प्राजक्ता हर्षभरित झाली.

२. ताजमहालचे अप्रतिम सौंदर्य पाहून मुले स्तंभित झाली.
३. सुधीरने रवीला खूप समजावले पण रवीने त्याच्या सांगण्याचा विपर्यास केला.
४. शेतकऱ्याने कर्जमाफीसाठी सावकाराकडे खूप आर्जवे केली.
५. महात्मा गांधीजींनी स्वातंत्र्याच्या परिपूर्णतेसाठी ध्यास घेतला.
६. सतीशच्या रागावण्याने समीरचे मन दुखावले गेले.

२. खालील शब्दांचे समानार्थी शब्द लिहा.

१. हर्ष — आनंद

२. वृत्ती — स्वभाव

३. संसार — प्रपंच

३. खालील शब्दांचे विरुद्धार्थी शब्द लिहा.

१. वृद्ध × तरुण

२. कठीण × सोपे

३. मान्य × अमान्य

४. मोकळे × बंदिस्त

५. उपद्रव × निरूपद्रव

६. प्रिय × अप्रिय

७. औपचारिक × अनौपचारिक

८. ज्ञान × अज्ञान

व्याकरण

१. लेखननियमांनुसार अचूक शब्द लिहा

*१. अर्जव / आर्जव / आरजव / आजर्व

उत्तर: अर्जव

*२. मुखोद्गत / मुखोतगत / मुखोगदत / मूखोद्गत

उत्तर: मुखोद्गत

३. ठाऊक / ठावूक / ठावअूक / ठाऊक

उत्तर: ठाऊक

२. खालील वाक्ये लेखन नियमांनुसार लिहा.

*१. अनेकदा नात्यातल्या जवळीकमुळेच कधीकधी एक चमत्कारीक अवघडलेपणही अनुभवाला येते.

उत्तर: अनेकदा नात्यातल्या जवळीकीमुळेच कधीकधी एक चमत्कारिक अवघडलेपणही अनुभवाला येते.

*२. मित्राशी गप्पा मारताना आपण खूप मोकळे असतो.

उत्तर: मित्राशी गप्पा मारताना आपण खूप मोकळे असतो.

३. माझ्या पोशाखावरून माझे भारतीयत्व त्याने ओळखले असावे.

उत्तर: माझ्या पोशाखावरून माझे भारतीयत्व त्याने ओळखले असावे.

४. ऐक अमेरीकन तरुणी भेटली.

उत्तर: एक अमेरिकन तरुणी भेटली.

लेखन :

‘शब्दांचे महत्त्व’ या विषयावर १०० ते १५० शब्दांत निबंध लिहा.

शब्द

‘भाषेचा लघुत्तम सार्थ घटक म्हणजे शब्द’ अशी शब्दाची व्याख्या ऑरिस्टॉटलने केली आहे. शब्द म्हणजे प्रत्यक्ष वस्तूचे किंवा त्या संबंधाच्या कल्पनेचे प्रतीक आहे.

भाषा हे लोकव्यवहाराचे एक सुगम आणि सर्वश्रेष्ठ साधन आहे. शब्द हा भाषेचा मूलभूत घटक होय. शब्दामध्ये खूप मोठे सामर्थ्य असते. शब्दामुळे अर्थबोध होतो. वेदांमध्येही शब्दांची महती व्यासांनी वर्णिली आहे. उपनिषदांत शब्द हे ब्रह्म मानले आहे. खरंतर शब्द हा ध्वनीचा किंवा वर्णाचा समूह असून, तो कोणतातरी भाव व विचार व्यक्त करण्यासाठी उच्चारला जातो. शब्दात मोठी ताकद असते. शब्द हे मोठे गूढ जंजाळ आहे, असेही म्हणता येईल. शब्दात वेगवेगळे भाव लपलेले असतात. शब्दाचा वापर शस्त्र म्हणून होतो. अस्त्र म्हणूनही होतो. शब्दांमुळे दोन मने जुळतात व दोन मने तुटतात. शब्द आपापसातील प्रेम फुलवू शकतात. त्यासाठी शब्दांच्या वाती पेटायला हव्यात.

शब्दच आपल्याला ज्ञानाच्या अनेक शाखांचे दरवाजे उघडून त्यातील गूढ ज्ञानाचा लाभ करून देतात. शब्दांतून वेगवेगळ्या भावना प्रकट होतात. कधी प्रेम, जिद्दाला, तर कधी राग-द्वेष, कधी दुःख-आवेग, तर कधी पराक्रम-स्तुती अशा अनेक विविध भावनांनी शब्द सजलेले असतात. शब्द माणसाला ओळख देतात, नाव देतात. त्याच्या भावभावनांचे प्रकटीकरण करतात. कधी शब्दामुळे एखाद्या कृतीचे, गोष्टीचे, घडलेल्या प्रसंगाचे, इतिहासाचे ज्ञान होते. तर कधी शब्दाच्या माध्यमातून मने जिंकली जातात. शब्दांना एक प्रकारचे अस्त्र मानून काम केल्यास समाजपरिवर्तन व्हायला वेळ लागत नाही.

शब्दांत रण माजवण्याचे सामर्थ्य असते व शांतता निर्माण करण्याची विशाल शक्ती असते. म्हणूनच कवयित्री उषाकिरण आत्राम म्हणतात;

‘शब्दच शस्त्र शब्दच अस्त्र

शब्दच युध्द शब्दच बुध्द.’

व्याकरण-विभाग

०१

समास

रोजच्या जीवनात एकमेकांशी बोलताना, परस्पर विचारांच्या आदान प्रदानाचे काम आपण भाषेच्या माध्यमातून करीत असतो. नेहमीची बोलीभाषा व प्रमाणभाषा यांचा वापर आपण व्यवहारात करतो. या भाषेत अनेकदा आपण काही शब्द जोडशब्द वापरतो. दोन शब्द एकत्र येऊन एक जोडशब्द बनतो. या जोडशब्दामधले काही शब्द हे गृहित धरलेले असतात. एका वाक्याचे काम एका शब्दात होत असेल तर संपूर्ण वाक्य बोलायची किंवा लिहायची आवश्यकता नाही हे लक्षात ठेऊन आपण तो शब्द वाक्याच्या अर्थाने वापरतो. उदा. बटाटे घालून तयार केलेले पोहे. हे मोठे वाक्य बोलण्यापेक्षा आपण 'बटाटे पोहे' असे म्हणतो. किंवा पुरण घालून तयार केलेली पोळी असे म्हणण्यापेक्षा 'पुरणपोळी' असा प्रयोग आपण करतो. असे अनेक शब्द सर्रास आपण वापरतो. दोन शब्द एकत्र आले तरी त्यांच्यातील सहसंबंध आपण जाणतो. म्हणूनच त्या शब्दाचा योग्य अर्थ आपल्याला समजलेला असतो. किंबहुना अशा शब्दांची भाषा शास्त्रशुद्ध वाटते.

सामासिक शब्द:

समास: दोन शब्द एकमेकांशेजारी आले की त्यांच्यातील परस्परसंबंध दाखविणारे शब्द किंवा प्रत्यय लोप करून जो एक स्वतंत्र जोडशब्द आपण तयार करतो त्यास सामासिक शब्द म्हणतात. हा सामासिक शब्द तयार करण्याच्या रीतीला 'समास' असे म्हणतात.

विग्रह: सामासिक शब्द कोणत्या शब्दांपासून तयार झाला हे स्पष्ट करण्याकरिता आपण त्याची फोड करतो. या फोड करून दाखविण्याच्या पध्दतीला 'विग्रह' असे म्हणतात. विग्रह म्हणजे कमीत कमी शब्दांत सामासिक शब्दांचे केलेले स्पष्टीकरण.

'गायरान' हा सामासिक शब्द असून 'गाईसाठी रान' हा त्याचा विग्रह होय. समासात कमीत कमी दोन शब्द येतात. या शब्दांनाच पदे म्हणतात. अर्थाच्या दृष्टीने त्यातील कोणत्या पदाला प्राधान्य आहे, यावर त्या समासाचा प्रकार ठरतो.

समासाचे प्रकार चार आहेत ते पुढीलप्रमाणे –

१. अव्ययीभाव समास
२. तत्पुरुष समास
३. द्वंद्व समास
४. बहुव्रीही समास

यावर्षी इ.१० वी साठी आपण तत्पुरुष समासातील एक प्रकार-द्विगु समास व द्वंद्व समासाचे तीनही उपप्रकारांचा अभ्यास करणार आहोत.

द्विगु समास:

तत्पुरुष समासातील हा एक उपप्रकार असून या समासातील पहिले पद संख्या वाचक विशेषण असते व या शब्दाने संपूर्ण समुदायाचा बोध होतो आणि संपूर्ण शब्द एकवचनी असतो, त्या समासास 'द्विगु समास' म्हणतात.

उदा.

सामासिक शब्द	विग्रह
पंचवटी	पाच वडांचा समूह
नवरात्र	नऊ रात्रींचा समूह
चातुर्मास	चार मासांचा समूह
त्रिभुवन	तीन भुवनांचा समूह
चौघडी	चार घड्यांचा समूह
पंचपाळ	पाच पाळ्यांचा समूह
पंचारती	पाच आरत्यांचा समूह
सप्ताह	सात दिवसांचा समूह
षट्कोन	सहा कोनांचा समूह
चौकोन	चार कोनांचा समूह
द्विदल	दोन दलांचा समूह
त्रिफळ	तीन फळांचा समूह
पंचप्राण	पाच प्राणांचा समूह
पंधरवडा	पंधरा दिवसांचा समूह
त्रैलोक्य	तीन लोकांचा समूह
अष्टांग	आठ अंगांचा समूह
पंचामृत	पाच अमृतांचा समूह
चौरस्ता	चार रस्त्यांचा समूह
सप्तसूर	सात सुरांचा समूह
षण्मास	सहा मासांचा समूह
चतुर्वेद	चार वेदांचा समूह
तिमजली	तीन मजल्यांचा समूह
त्रिकोण	तीन कोनांचा समूह
सप्तस्वर्ग	सात स्वर्गांचा समूह

द्वंद्व समास:

ज्या समासातील दोन्ही पदे अर्थदृष्ट्या समान दर्जाची असतात, त्यास 'द्वंद्व समास' असे म्हणतात. आणि, व, अथवा, किंवा या उभयान्वयी अव्ययांनी ही पदे जोडलेली असतात.

उदा. रामलक्ष्मण (राम आणि लक्ष्मण)

पापपुण्य (पाप किंवा पुण्य) इ.

द्वंद्व समासाचे तीन प्रकार आहेत.

१. इतरेतर द्वंद्व
२. वैकल्पिक द्वंद्व
३. समाहार द्वंद्व

१. इतरेतर द्वंद्वः

ज्या समासाचा विग्रह करताना 'आणि', 'व' या समुच्चयबोधक उभयान्वयी अव्ययांचा उपयोग करावा लागतो, त्यास 'इतरेतर द्वंद्व समास' असे म्हणतात. जसे,

आईबाप	आई आणि बाप
हरिहर	हरी आणि हर
कटिखांदी	कटी आणि खांदी
लेकीसुना	लेकी आणि सुना
कृष्णार्जुन	कृष्ण आणि अर्जून
राम लक्ष्मण	राम आणि लक्ष्मण
तहान भूक	तहान आणि भूक
सासू सासरे	सासू आणि सासरे
हात पाय	हात आणि पाय
बंधू भगिनी	बंधू आणि भगिनी
बहीण भाऊ	बहीण आणि भाऊ
सुंठसाखर	सुंठ आणि साखर
नवरा बायको	नवरा आणि बायको
मायलेक	माय आणि लेक
नरनारी	नर आणि नारी
विटी दांडू	विटी आणि दांडू
पाप ताप	पाप आणि ताप
वृक्षलता	वृक्ष आणि लता
दुःखी कष्टी	दुःखी आणि कष्टी
ने आण	ने आणि आण
पतिपत्नी	पती आणि पत्नी
भीमार्जून	भीम आणि अर्जून
प्रश्नोत्तरे	प्रश्न आणि उत्तरे
कपबशी	कप आणि बशी
आवड निवड	आवड आणि निवड
दिवस रात्र	दिवस आणि रात्र
लुळा पांगळा	लुळा आणि पांगळा
सुख दुःख	सुख आणि दुःख

२. वैकल्पिक द्वंद्वः

ज्या समासाचा विग्रह करताना 'अथवा', किंवा 'वा' या विकल्प दाखविणाऱ्या उभयान्वयी अव्ययांचा उपयोग करावा लागतो, त्यास 'वैकल्पिक द्वंद्व समास' असे म्हणतात. या समासात अर्थाच्या दृष्टीने एकाच पदाची अपेक्षा असते.

उदा. खरे खोटे (खरे किंवा खोटे)

यशापयश	यश किंवा अपयश
एकदोन	एक किंवा दोन
न्यायान्याय	न्याय किंवा अन्याय
निंदा स्तुती	निंदा किंवा स्तुती
पाप पुण्य	पाप किंवा पुण्य
धर्म अधर्म	धर्म किंवा अधर्म
पास नापास	पास किंवा नापास
तीन चार	तीन किंवा चार
बरे वाईट	बरे किंवा वाईट
सत्यासत्य	सत्य किंवा असत्य
आठ पंधरा	आठ किंवा पंधरा
दोन चार	दोन किंवा चार
अर्धा पाऊण	अर्धा किंवा पाऊण
पाच पन्नास	पाच किंवा पन्नास
दीड दोन	दीड किंवा दोन
कमी अधिक	कमी किंवा अधिक
हारजीत	हार किंवा जीत
स्पृश्य अस्पृश्य	स्पृश्य किंवा अस्पृश्य

३. समाहार द्वंद्वः

ज्या समासातील पदाचा विग्रह करताना त्यातील पदांच्या अर्थांशिवाय त्याच जातीच्या इतर पदार्थांचाही त्यात समावेश म्हणजेच समाहार केलेला असतो. त्यास 'समाहार द्वंद्व' असे म्हणतात.

उदा. मीठ भाकर - (मीठ, भाकरी इतर खाद्य पदार्थ)

भाजीपाला — (भाजी, पाला, मिरची कोथिंबीर इ.)

बाजारहाट	बाजारहाट वगैरे
पालापाचोळा	पालापाचोळा वगैरे
केरकचरा	केरकचरा वगैरे
कपडालत्ता	कपडालत्ता वगैरे
पानपत्रावळ	पानपत्रावळ वगैरे
घरदार	घरदार वगैरे
हळदी कुंकू	हळदी कुंकू वगैरे
पाऊसपाणी	पाऊस पाणी वगैरे
नटून थटून	नटून थटून वगैरे
चहा पाणी	चहा पाणी व फराळाचे इतर पदार्थ
ख्याली खुशाली	ख्याली खुशाली वगैरे
वास्त पुस्त	वास्त पुस्त वगैरे
मुलं बाळं	मुलं बाळं वगैरे
भांडी कुंडी	भांडी कुंडी वगैरे
शेती वाडी	शेतीवाडी वगैरे
विचारपूस	विचारपूस वगैरे
हालचाल	हालचाल वगैरे
नोकर चाकर	नोकर चाकर वगैरे
पैसा अडका	पैसा अडका वगैरे
दागदागिने	दागदागिने वगैरे
गप्पा गोष्टी	गप्पा गोष्टी वगैरे
गुरंढोरं	गुरंढोरे वगैरे
लग्नकार्य	लग्नकार्य वगैरे
पानसुपारी	पानसुपारी वगैरे
स्नेही सोबती	स्नेही सोबती वगैरे
अन्नवस्त्र	अन्न वस्त्र वगैरे
सभासंमेलन	सभा संमेलन वगैरे